Ashtarxoniylar–Safaviylar munosabatlari Muhammad Yusuf Munshiyning Tarixi Muqimxoniy va Iskandarbek Turkmonning Tarixi olamaroyi Abbosiy asarlarida.

To‘lqin Mamatqobulov Eshqulovich
Toshkent iqtisodiyot va pedogogika universiteti
“Ijtimoiy fanlar va jismoniy tarbiya kafedra”
katta o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.19816404

ANNOTATSIYA

Ashtarxoniylar (1601–1756) davriga oid tarixiy manbalar O‘zbekiston tarixining XVII asr siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu davrga doir ko‘plab yozma manbalar tadqiq etilgan bo‘lsa-da, ularda Ashtarxoniylar va Safaviylar sulolalari tarixi hamda ularning o‘zaro siyosiy munosabatlari yetarli darajada yoritilmagan.

KALIT SO‘ZLAR

Muhammad Yusuf Munshiy, Iskandarbek Turkmon, Tarixi Muqimxoniy, Tarixi Olamaroyi Abbosiy, Dinmuhammadxon, Shoh Abbos I, Ashtarxoniylar sulolasi, Safaviylar sulolasi

АННОТАЦИЯ

Исторические источники, освещающие период правления династии Аштарханидов (1601–1756), имеют важное значение для изучения политических, экономических, социальных и культурных процессов в истории Узбекистана XVII века. Несмотря на то, что многие письменные источники данного периода были исследованы, в них сравнительно мало освещены история династий Аштарханидов и Сефевидов, а также их взаимные политические отношения.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Мухаммад Юсуф Муншии, Искандарбек Туркман, Тарихи Мукимханий, Тарихи Аламарайи Аббасий, Динмухаммад-хан, Шах Аббас I, династия Аштарханидов, династия Сефевидов

ABSTRACT

Historical sources covering the period of the Ashtarkhanid dynasty (1601–1756) play an

KEY WORDS

Muhammad Yusuf Munshi, Iskandarbek Turkmon,

important role in studying the political, economic, social, and cultural processes of Uzbekistan's history in the 17th century. Although numerous written sources of this period have been studied, the history of the Ashtarkhanid and Safavid dynasties and their mutual political relations remain insufficiently explored.

Tarixi Mukimkhaniy, Tarixi Alamarayi Abbasiy, Dinmukhammad Khan, Shah Abbas I, Ashtarkhanid Dynasty, Safavid Dynasty

KIRISH.

Ushbu maqolada Ashtarxoniylar va Safaviylar sulolari o‘rtasidagi siyosiy-diplomatik munosabatlar XVII asr tarixiy manbalari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy manbalari sifatida Muhammad Yusuf Munshiyning “Tarixi Muqimxoniy” hamda Iskandarbek Turkmonning “Tarixi olamaroyi Abbosiy” asarlari o‘rganilgan.

Mazkur manbalarda Buxoro xonligi bilan Safaviylar davlati o‘rtasidagi siyosiy aloqalar, Xuroson hududi uchun kurash, elchilik munosabatlari hamda ikki davlat o‘rtasidagi harbiy-siyosiy jarayonlar haqida muhim ma’lumotlar keltiriladi. Tadqiqot jarayonida ushbu asarlardagi ma’lumotlar qiyosiy tahlil qilinib, mualliflarning voqealarga munosabati hamda tarixiy jarayonlarni yoritishdagi o‘ziga xos yondashuvlari ochib beriladi. Shuningdek, Ashtarxoniylar–Safaviylar munosabatlarining o‘ziga xos jihatlari, siyosiy manfaatlar va mintaqadagi kuchlar muvozanatiga ta’siri ilmiy jihatdan yoritiladi. Tadqiqot natijalari XVII asr Markaziy Osiyo va Eron o‘rtasidagi siyosiy aloqalarni o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

MUHOKAMA.

O‘rta asrlar Buxoro xonligidagi Ashtarxoniylar va Safaviylar sulolalarining tarixini yoritishda Muhammad Yusuf Munshiyning “Tarixi Muqimxoniy” va Iskandarbek Munshiy (Turkmon) ning “Tarixi olamaroyi Abbosiy” asarlari davr haqida qimmatli ma’lumtlarni o‘zida jam qilgan. Sulolalarning davlat hokimyat tepasiga kelishi, davlat tuzilishi bilan birga, ikki sulolaning o‘zaro siyosiy munosabatlari ham bayon etiladi. Mualliflar muammoli nuqta bo‘lgan Xuroson uchun doimiy kurashlarni davri va davlati nuqtayi nazaridan tasvirlab berishga harakat qilishgan. Ushbu asar mualliflari ma’lumotlarning ahamiyati jihati shundaki, ular tasvirlangan voqealarning guvohi va bevosita ishtirokchisi ham bo‘lgan. Xususan, Xuroson unga chegardosh bo‘lgan davlatlar uchun doim ahamiyatli bo‘lib kelgan. Xuroson uchun kurashda asosiy motiv siyosiy ambitsiya bo‘lsa ham unga asos bo‘lgan voqe’lik aynan din bilan bog‘liq sanalganligi tufayli bu masalaga chuqurroq e’tibor qaratilishi zarur sanaladi. Qaysi davlat Xurosonga egalik qilsa,

O‘rta sharqda imkoniyatlar shu davlat qo‘liga o‘tar edi. Ashtarxoniylar sulolasi tarixiga oid muhim asarlardan yana biri “Tarixi Muqimxoniy” yoki “Tazkirayi Muqimxon” nomi ostida mashhur bo‘lgan asar hisoblanadi. Manbada Ashtarxoniylar sulolasining hokimiyatga kelganidan (1009/1601) to Subhonqulixon o‘limigacha (16-sentyabr 1702-yil) kechgan tarixiy jarayonlar haqida muhim ma’lumotlar beriladi .

Asar muallifi – Muhammad Yusuf, Xo‘ja Baqoning o‘g‘li bo‘lib, uning hayoti va faoliyati haqida ma’lumotlar juda kam. Xususan, asli balxlik bo‘lgan bu muallif Subhonqulixon (1651–1680-yillari Balx xoni) hamda Muhammad Muqimxon (1697–1707-yillari Balx xoni) saroyida munshiy lavozimida xizmat qilgan . Asarda keltirilgan eng so‘nggi tarixiy sana 1707-yilga to‘g‘ri keladi. Muallif rejasiga ko‘ra, asar ikki qismdan iborat bo‘lishi lozim edi. Biroq Muhammad Muqimxonning bevaqt vafotidan so‘ng, muallif asarni yakunlash imkoniga ega bo‘lmagan. Manbaning asosiy va eng muhim qismi uning ikkinchi bobi bo‘lib, unda ashtarxoniylar sulolasining siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy tarixi batafsil yoritilgan. Xususan, Eron, Hindiston, Usmoniy turk imperiyasi, Qozoq xonliklari va Qashg‘ar bilan bo‘lgan siyosiy aloqalar haqidagi ma’lumotlar alohida e’tiborga loyiqdir .

Keyingi manba “Tarixi olamoroyi Abbosiy” (“Abbosning olamni bezovchi tarixi”) nomli asarda XVI asrda o‘tgan yirik Eron tarixchisi Iskandarbek Munshiy tomonidan yaratilgan bo‘lib, unda O‘zbekistonning tarixi va uning Safaviylar bilan munosabatini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi . Safaviylar shohi Abbos I (996/1588–1038/1628–1629) va uning vorisi shoh Safi I (1611–1642) hukmronligining birinchi besh yili (1629–1633/1634) davridagi Eron tarixiga oid eng mukammal va keng tarqalgan asar. Manbada, shuningdek, rasmiy hujjatlar va yilnomalar, voqea guvohlari va ishtirokchilarining og‘zaki ma’lumotlarining materiallari va muallifning shaxsiy kuzatishlari ko‘rsatib o‘tiladi .

Ashtarxoniylar va Safaviylar o‘rtasidagi siyosiy munosabatlar sulolalarning ichki siyosiy holati va xalqaro kuchlar muvozanati fonida doimiy ravishda o‘zgarib turgan. Xronologik yondashuvda Shayboniylardan Ashtarxoniylarga o‘tgan vorisiy dushmanlik kayfiyati bu ikki sulola o‘rtasidagi ziddiyatlarning davom etishiga sabab bo‘lgan. Abdullaxon II (1534–15980 davrida Din Muhammad sulton Obivard va Niso (Afg‘oniston hududiga qarashli viloyatlar) hokimi sifatida faoliyat yuritgan . Bu davrda, Shayboniy (Abulxayrxoniy)lar Xurosonda o‘z hokimiyatini mustahkamlashga intilgan bo‘lsa, Safaviylar bu hududni o‘z nazorati ostiga olishni maqsad qilgan. XVI asrning so‘ngida Turkistonda yuz bergan ichki siyosiy beqarorlik, Safaviylarning hukmdori shoh Abbos I boshchiligida Xurosonning shimoliy hududlariga yurish boshlashi uchun qulay imkoniyat yaratdi. 1598-yilda

bo‘lib o‘tgan jang Ashtarxoniylar va Safaviylar o‘rtasidagi munosabatlarning salbiy tus olganini ko‘rsatadi .

1598-yildagi Abdulmo‘minxon (1568–1599) ning o‘limi safaviylarni Xuroson sari yurishga boshlaydi. Ikki o‘rtadagi urush Balxdan 4 farsax (1 farsax taqriban 7-8 km) uzoqlikda Puli-salor hududida sodir bo‘ladi. Uch kun davom etgan jangda Din Muhammadxonning qo‘shini yengiladi va chekinish chog‘ida ukalaridan ajralgan Din Muhammadxon Qunduz shahri atrofida o‘ldiriladi. Muhammad Yusuf Munshiy uning Qaroyi qabilasi tomonidan o‘ldirilganini ta’kidlab, o‘ldirilishiga oid voqealarni quyidagicha tavsiflaydi: “… Ular podshoh libosida (badavlat kiyingan) otga mingan yolg‘iz odamni ko‘rdilar … bu baxtsizlar uni otib tashladilar. Ushbu qotillikdan so‘ng, ular muhrni (o‘ldirilgan shaxs yonidan topilgan) tekshira boshladilar va undan o‘ldirilgan Din Muhammadxon ekanligini bilib oldilar. O‘zlarining qilgan ishlarini o‘ylab, qotillar tavba qildi” . Iskandarbek Munshiy esa Din Muhammadxonning o‘limi sababini, Mavlono Ibrohim Munshiy ning ma’lumotlariga asoslanib, Maruchoq (hozirgi Afg‘onistondagi hudud) yaqinidagi Qaqchi qabilasi tomonidan o‘ldirganligini bayon etadi . Bu tafovutlar Din Muhammadxonning o‘limi haqida aniq va ishonchli ma’lumot yo‘qligini ko‘rsatadi. 1601-yilda taxtga chiqqan Boqi Muhammadxon mamlakat chegaralarini mustahkamlashga intiladi. Safaviy shoh Abbos I ning ham maqsadi shimolni egallash sanalgan. Buxorodagi bo‘lgan voqealar shohning rejalarini biroz o‘zgartirishga majbur qiladi. U endi shayboniyzoda Ibrohim Muhammad (1600–1601) orqali Balx va Buxoroni nazoratga olishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi. U darhol Ibrohim Muhammadga xon unvonini beradi hamda uni o‘zining “o‘g‘li” deb e’lon qiladi va shu tariqa, shayboniy shahzodani rasman o‘z himoyasiga oladi . Bu orada, Ibrohim Muhammad vafot etadi va undan foydalanishga harakat qilgan Buxoro xoni Boqi Muhammadxon Balxni zabt etish uchun ukasi Vali Muhammad sulton (1605–1611) boshchiligida qo‘shin yuboradi . XVII asr boshlarida Movarounnahr–Xuroson hududidagi siyosiy jarayonlar nihoyatda murakkab va ko‘p qirrali bo‘lgan. Xususan, Din Muhammadxonning o‘limi bilan bog‘liq tafovutli ma’lumotlar turli mualliflarning voqealarni o‘z siyosiy va hududiy manfaatlari nuqtayi nazaridan yoritganini anglatadi. Bu esa manbashunoslik nuqtayi nazaridan voqealarni biryoqlama emas, balki qiyosiy-tahliliy usulda o‘rganish zarurligini tasdiqlaydi.

“Tarixi olamaroyi Abbosiy” va “Tarixi Muqimxoniy” ma’lumotlari asosida Boqi Muhammadxon va Shoh Abbos I o‘rtasidagi diplomatik yozishmalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Balx masalasi ikki davlat o‘rtasidagi asosiy siyosiy qarama-qarshilik nuqtalaridan biri bo‘lgan.

Ma’lumotlarga ko‘ra, Boqi Muhammadxonning Balxni ukasi orqali egallaganidan xabar topgan Shoh Abbos I unga maktub yo‘llab, Muhammad Ibrohimni Balxning “qonuniy xoni” sifatida e’tirof etadi va hududni uning avlodlariga topshirishni talab qiladi. Bu orqali Safaviy hukmdor Movarounnahr hududida to‘g‘ridan-to‘g‘ri harbiy bosqindan ko‘ra, legitimlik omiliga tayangan holda siyosiy ta’sir o‘rnatishga intilganini ko‘rish mumkin. Shu bilan birga, Boqi Muhammadxon ham vaziyatni diplomatik yo‘l bilan hal qilishga harakat qilib, Marv hokimi Bektoshxon Ustajli orqali Shoh Abbos I ga maktub yuboradi. Unda ikki davlat o‘rtasidagi do‘stona aloqalarni mustahkamlash va Xurosondagi vaziyatni muhokama qilish taklif etiladi . Shoh Abbos I bunga javoban Buxoroga ikki bor elchi yuboradi: birinchi maktub Bayramali Ustajli orqali yetkazilib, unda do‘stona munosabatlardan mamnunlik izhor etiladi. Ikkinchi maktub esa Jonmuhammadbek orqali yuborilib, unda Boqi Muhammadxondan Buxoro hududi bilan kifoyalanishi va Balxni Abdullaxon II avlodlariga topshirishi talab qilinadi. Shoh Abbos I ushbu taklif qabul qilinsa, ikki davlat o‘rtasidagi “birodarlik” aloqalari yanada mustahkamlanishini ta’kidlaydi. Biroq, Boqi Muhammadxon ushbu taklifni rad etadi. U o‘z javobida shayboniy shahzodalar hurmat bilan qabul qilinishini bildirgan holda, Balxni alohida siyosiy hudud sifatida topshirish mumkin emasligini qat’iy ta’kidlaydi . Bu javob Buxoro xonligining hududiy yaxlitlikni saqlash borasidagi qat’iy siyosatini ifodalaydi. mazkur diplomatik yozishmalar shuni ko‘rsatadiki, Shoh Abbos I Balx ustidan nazoratni qo‘lga kiritishda legitimlik vositasidan foydalanib, mintaqada o‘z ta’sirini kengaytirishga intilgan bo‘lsa, Boqi Muhammadxon esa bu bosimga qaramay, hududiy suverenitetni saqlab qolish siyosatini ustuvor deb bilgan.

Shuningdek, manbalarda Vali Muhammadxonning Isfahonda kutib olishi va ko’rsatilgan ehtirom haqida ham ma’lumotlar uchraydi. Xususan, Vali Muhammadxon (1605–1611) jiyani Imomqulixon (1611–1642) bilan taxt uchun kurashda notinch siyosiy vaziyatdan kelib chiqqan holda, Safaviylardan yordam so‘rab elchi jo‘natgan. 1611-yil mart oyida Vali Muhammadxon va Imomquli sulton o‘rtasida jang bo‘lib o‘tadi. Mag‘lubiyatga uchragan Vali Muhammadxon shoh Abbos I huzuriga borishga majbur bo‘ladi. Vali Muhammadxon Koshon (hozirgi Eronga qarashli hudud) ga yetib kelganida, shoh Abbos I uni tantanali kutib olish uchun harbiylardan iborat faxriy qorovul tashkil etadi. Koshondan Isfahongacha bo‘lgan 3 farsaxlik yo‘lning ikki tomonida 20 minglik qo‘shin saf tortadi . Safaviylarning e’tiborli shayxlaridan biri bo‘lgan Og‘o Kamol Davlatobodiyning iltimosiga binoan, mehmonlar uning uyida mehmon bo‘lishadi. Iskandarbek Turkmonning yozishicha, Naqshi Jahon maydonida Vali Muhammadxon uchun katta ziyofat tashkil etiladi. Muallif shu kungacha mamlakat tashqarisidan kelgan

hech bir mehmon uchun bunday dabdabali marosim uyushtirilmaganligini ta’kidlaydi. 1611-yilning mart-iyul oylarida Safaviylar saroyida bo‘lgan Vali Muhammadxonga yaxshi munosabatda bo‘lib, yuksak izzat-ikrom ko‘rsatiladi. Iyul oyida Isfahondan Buxoroga qaytayotgan xonga shoh Abbos I 50 ming tuman pul, Zaynalxon Shomlu boshchiligida qo‘shin, ot, tuya, qurol-aslaha taqdim etadi . Yuqoridagi voqelikka nisbatan, “Tarixi Muqimxoniy” asarida voqealar qisqaroq va ancha sodda tarzda bayon qilinadi. Unda asosiy e’tibor Vali Muhammadxonning ichki siyosiy bosim ostida qolib, Qarshidan yashirin ravishda chiqib ketgani, Shoh Abbos I huzuriga borishi va undan harbiy yordam olganiga qaratiladi. Bu manbada tantanavor marosimlar tafsiloti emas, balki voqeaning siyosiy mohiyati — ya’ni hokimiyat uchun kurash va tashqi yordamga tayanish jarayoni muhim o‘rin egallaydi. Shuningdek, 80 ming qizilbash qo‘shini yuborilgani haqidagi ma’lumot Safaviylar yordamini yanada kuchliroq ko‘rsatishga xizmat qiladi .

Yuqoridagi taqqoslash shuni ko‘rsatadiki, har ikkala manba bir voqeani tasvirlar ekan, ularning yondashuvi va maqsadi turlicha: biri (Tarixi olamaroyi Abbosiy) saroy tantanalari va siyosiy nufuzni ko‘rsatishga intilsa, ikkinchisi (Tarixi Muqimxoniy) voqealarning ichki siyosiy sabablariga urg‘u beradi.

XULOSA:

“Tarixi Muqimxoniy” va Tarixi olamaroyi Abbosiy” manbalari tahlili shuni ko‘rsatadiki, XVII asr boshlarida Buxoro xonligi (Ashtarxoniylar) va Safaviylar o‘rtasidagi diplomatik munosabatlar qat’iy bir yo‘nalishda emas, balki o‘zgaruvchan va vaziyatga moslashuvchan xarakterga ega bo‘lgan. Shayboniylar davrida ustun bo‘lgan keskin qarama-qarshilik va dushmanlik kayfiyati, ichki siyosiy kurashlar ta’sirida ma’lum darajada yumshab, ayrim holatlarda vaqtinchalik hamkorlik yoki ittifoq shaklini olgan. Ashtarxoniylar va Safaviylar o‘rtasidagi munosabatlar na to‘liq dushmanlik, na mustahkam ittifoq shaklida bo‘lgan; balki ular siyosiy vaziyat, ichki kurashlar va hududiy manfaatlarga qarab o‘zgarib turuvchi murakkab va pragmatik diplomatik tizimni tashkil etgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ахмедов, Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI–XVIII вв. – Тошкент: Фан, 1985. – 259 с.
2. Eskandar Beg Monshi. History of Shah Abbas the Great (Tarik-e Älamärä-ye ‘Abbäsi). Translated by Roger M. Savory. – Colorado, 1978. – 1425 p.
3. Madraimov, A., Fuzailova, G. Manbashunoslik. – Toshkent, 2008. – 254 b.
4. Mamatqobulov, T.E. O‘zbek davlatchiligi tarixi: Ashtarxoniylar – Safaviylar munosabatlari: tarix fanlari bo‘yicha PhD dissertatsiyasi. – Toshkent, 2025. – 163 b.

5. Münşi, İskəndərbəy Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. I kitab. Fars tilidan tarjima qilgan: Şahin Fazil. – Bakı: “ŞƏRQ-QƏRB”, 2010. – 1144 s.
6. Мухаммад Юсуф Мунши. Муким-ханская история / Перевод с таджикского, предисл., примеч. и указатели проф. А.А. Семенова. – Ташкент, 1956. – 302 с.